

Komunikaty

KSZTAŁTOWANIE SIĘ ZAŁOŻEŃ ORGANIZACYJNYCH I PROGRAMOWYCH ZWIĄZKU POLSKICH TOWARZYSTW SZKOLNYCH W NIEMCZECH W LATACH 1921 - 1923

Tendencje zjednoczeniowe w ruchu polskim w Niemczech
w latach 1919 - 1922

Ludność polska w Niemczech w okresie międzywojennym nie tworzyła jednego zwartego skupiska, lecz zamieszkiwała liczne, często nie graniczące ze sobą obszary. Takie rozmieszczenie elementu polskiego — jak i tradycje poszczególnych skupisk — sprzyjały powstawaniu i utrzymywaniu się określonych odrębności. Te aspekty znalazły wyraźne odbicie w okresie działań, zmierzających do zjednoczenia całego ruchu polskiego w Niemczech, czego efektem było utworzenie w 1922 roku Związku Polaków w Niemczech (ZPwN) oraz Związku Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech (ZPTSzwN).

Kwestia narodzin idei utworzenia instytucji centralnych mniejszości polskiej w Niemczech pozostaje do dziś nie rozstrzygnięta w polskiej historiografii. Ścierają się tutaj — generalnie biorąc — trzy koncepcje: 1. była to inicjatywa samej mniejszości, której przywódcy wypracowali założenia organizacyjne i programowe nowej organizacji utworzonej na zjeździe delegatów i przedstawicieli różnych skupisk w sierpniu 1922 roku; 2. inspirującą rolę miały działania władz polskich przy ich dużym wpływie na przyjęte rozwiązania organizacyjne; 3. koncepcja pośrednia, uwzględniająca argumenty obu skrajnych poglądów. Należy tutaj dodać, że istotną rolę w tym sporze odgrywają olbrzymie luki w zachowanych dokumentach, co pozwala na dość dowolną interpretację.

Zebrane przez autora materiały skłaniają do przyjęcia koncepcji trzeciej, aczkolwiek z pewnymi wyjaśnieniami. Otóż wydaje się, że w procesie kształtowania się założeń organizacyjno-programowych ZPwN przeważały czynniki wewnętrzne, tj. wynikające z prężności poszczególnych skupisk polskich w Niemczech. Zachowane dokumenty nie eksponują zbyt wyraźnie roli władz polskich, szczególnie w pierwszym okresie działań integracyjnych. Odmiennie przedstawia się sprawa inicjatywy utworzenia ZPTSzwN; tutaj należy skłonić się do poglądu, że szczególnie do momentu utworzenia Związku przeważały działania różnych czynników rządowych Rzeczypospolitej. W okresie późniejszym, przede wszystkim w 1923 roku, kiedy kształtowały się podstawowe zasady organizacyjne i programowe ZPTSzwN, inicjatywę przejęli już prawie całkowicie działacze polscy w Niemczech.

Dążenia integracyjne, które doprowadziły do utworzenia ZPwN wystąpiły w trzech skupiskach polskich: w Berlinie, Bochum i Olsztynie, co prawda w różnych okresach, ale brak kontaktów ze sobą tych ośrodków pozwala stwierdzić, że każdy z nich wypracował własną koncepcję integracji organizacyjnej.

W Berlinie, nasilniejszym organizacyjnie ośrodku polskim w Niemczech, pierwsze propozycje utworzenia jednej organizacji centralnej pojawiły się natychmiast

po zakończeniu I wojny światowej. Wobec braku jasności co do ostatecznej granicy polsko-niemieckiej, działania te zmierzały do integracji przede wszystkim polskiej ludności wychodźczej. W ustawach utworzonego 18 maja 1919 roku Komitetu Narodowego Polaków na Obczyźnie po prawym brzegu Łaby (KNP) można znaleźć w § 7 następujące stwierdzenie: „Zadaniem Komitetu Narodowego jest dbanie o wszelkie potrzeby narodowe, kulturalne i religijne Polaków mieszkających po prawym brzegu Łaby i w dalszych okolicach”¹. Wysiłki KNP skierowano na skupiska polskie w Hanowerze, Bremie, Kolonii, Meklemburgii, Marchii, Łużyc, Saksonii i częściowo Śląska. O jego zasięgu oddziaływania może pośrednio świadczyć skład jego władz, gdzie znaleźli się działacze z w/w terenów. Celem usprawnienia działalności przyjęto strukturę organizacyjną opartą na dzielnicach i okręgach, wyłoniono również komisję, mającą za zadanie wypracowanie założeń ideowych nowej, już ogólnoniemieckiej organizacji polskiej. W opracowanym w marcu 1921 roku projekcie statutu takiej instytucji pod nazwą Związek Narodowy Polaków wskazywano, że

„... ma na celu obronę praw ludności polskiej zamieszkałej w Niemczech i domaga się podniesienia jej dobrobytu, dalej pielęgnowania kultury rodzimej i uświadomienia szerokich warstw pod względem narodowym i społecznym. Związek Narodowy Polaków stara się osiągnąć swój cel przez udzielanie porady i obrony prawnej, zakładanie odpowiednich stowarzyszeń, bibliotek, urządzania zebrań, wieców uświadamiających, organizowanie szkółek, kursów, wycieczek, wydawania broszur i możliwie własnego organu”²

Działania podjęte w Berlinie nadały ogólne kierunki pracy poszczególnym organizacjom polskim na innych terenach Niemiec, chociaż nie wszędzie znalazły poparcie. Odnosiło się to szczególnie do Westfalii-Nadrenii, gdzie istniejący Komitet Wykonawczy Polaków w Niemczech (KW) z siedzibą w Bochum przejawiał ambicje zjednoczenia pod swoim przewodnictwem Polaków w Republice Weimarskiej. W swoim statucie z marca 1919 roku ogłosił się najwyższą władzą polityczną emigracji polskiej. W trzech pierwszych punktach stwierdzano:

„Naczelną władzą Polaków w Niemczech, obejmującą wszystkie dziedziny życia społecznego, jest Komitet Wykonawczy w Bochum. Celem i zadaniem Komitetu Wykonawczego jest złączenie wszystkich Polaków w Niemczech pod jedną władzą. Komitet Wykonawczy zastępuje Polaków przed władzami we wszystkich sprawach narodowych, kulturalnych i religijnych. Komitet Wykonawczy obejmuje wszystkie okolice w Niemczech, gdziekolwiek się Polacy znajdują”³

Komitet Wykonawczy, mający aspiracje kierowania całym ruchem polskim w Niemczech, w rzeczywistości reprezentował Polaków z Westfalii-Nadrenii. W jego skład wchodził przedstawiciel prawie wszystkich organizacji polskich z tych terenów; w 1922 roku posiadał on 23 oddziały terenowe (powiatowe) i 184 miejscowych⁴.

Podobne działania jak w Berlinie i Bochum podjęli polscy działacze narodowi w Prusach Wschodnich, skupieni w powstałym 30 listopada 1920 roku Związku

¹ Polacy w Berlinie. Przyczynek do historii wychodźstwa polskiego w Berlinie i po prawym brzegu Łaby. Według materiału zebranego przez A. Gołąbka w opracowaniu prof. Jana Kaźmierczaka, Inowrocław 1937, s. 458.

² Archiwum Akt Nowych (AAN), Ambasada RP w Berlinie (AB), sygn. 2052, s. 5.

³ AAN, AB, sygn. 2019, s. 18.

⁴ W. Wrzesiński, *Polski ruch narodowy w Niemczech 1922-1939*. Poznań 1970, s. 59.

Polaków w Prusach Wschodnich (ZPwPW). W swoich dokumentach, podobnie zresztą jak omówione już KW i KNP, stwierdzał, że ma na celu

„... ochronę interesów polskiej mniejszości narodowej i starać się będzie o podniesienie dobrobytu polskiego ludu mieszkającego w państwie pruskim. W szczególności Związek Polaków domagać się będzie wypełnienia wszystkich usprawiedliwionych żądań ludności polskiej”⁵.

ZPwPW obejmował swym działaniem Warmię, Powiśle i częściowo Mazury. Wypracowane tutaj zasady organizacyjne odegrały potem istotną rolę w momencie tworzenia ZPwN. Wybitną rolę odegrali także niektórzy działacze pochodzący z Prus Wschodnich.

Odmierna sytuacja panowała na Śląsku Opolskim, który formalnie znajdował się w zasięgu berlińskiego Komitetu Narodowego Polaków. Skupisko to znajdowało się w specyficznej sytuacji, stąd nie brało ono aktywnego udziału w pracach nad zjednoczeniem ruchu polskiego w Niemczech⁶.

Przygotowania do zjednoczenia polskiej akcji oświatowej w Niemczech

Podobne tendencje integracyjne występowały także w odniesieniu do szkolnictwa i oświaty. We wszystkich omawianych środowiskach problematyka ta należała do zasadniczych. Przy KNP w Berlinie, wśród 5 komisji działał Wydział Szkolnictwa i Opieki Duchowej, reaktywowało także swoją działalność Towarzystwo Szkolne „Oświata”. Przy Komitecie Wykonawczym w Bochum istniała Komisja Oświatowo-Skolna prowadząca akcję zakładania kursów języka polskiego. Doniosłość spraw szkolnych znalazła także odbicie w utworzeniu przy ZPwPW Patronatu Szkolnego, przekształconego potem w dwa odrębne towarzystwa szkolne. Powszecchny był pogląd, że rozproszenie wysiłków oświatowych ułatwiałoby stronie niemieckiej prowadzenie akcji germanizacyjnej dzieci polskich. Ujednoczenie działań w skali całych Niemiec mogło zahamować wciąganie młodego pokolenia Polaków w orbitę wpływów niemieckich.

Jak już wspomniano, nie ma jedności w kwestii genezy ZPwN i ZPTSzwN. Wysunięto ideał utworzenia centralnego towarzystwa szkolnego przypisuje się dwóm ośrodkom: Berlinowi i Bochum, które mniej więcej w tym czasie miały wystąpić z propozycjami utworzenia towarzystwa centralnego. Zebrane materiały pozwalają wysunąć tezę, że inicjatywa taka wyszła w 1921 roku od rządu polskiego, a ściślej mówiąc od delegata Ministerstwa Wyznań Religijnych w Poznaniu Jana Suchowiaka. Dopiero potem za pośrednictwem polskich placówek dypl-

⁵ J. Baczewski, *Wspomnienia Warmiaka*. Warszawa 1961, s. 292. Zob. również J. Minakowski, *Związek Polaków w Niemczech w Prusach Wschodnich na tle sytuacji na Warmii, Mazurach i Powiślu po plebiscycie (11 lipca 1920)*. „Kwartalnik Opolski”, 1960, nr 1-2, s. 173.

⁶ Kiedy okazało się, że część Śląska pozostanie w granicach Niemiec, w Komisariacie Plebiscytowym powstał projekt utworzenia Towarzystwa Górnoślązaków, które miało zabezpieczyć Polakom pełną wolność „w takich rozmiarach w jakich jest zapewniona przez ustawy i dekrety Rzeszy Niemieckiej”. Władze polskie w 1921 roku rozpatrywały projekt utworzenia w Opolu Rady Narodowej, będącej centralą wszystkich organizacji polskich na Śląsku Opolskim. Pod koniec 1921 roku utworzono tutaj wzorowany na Komitecie berlińskim „Komitet Polski dla Górnego Śląska”. Centralne archiwum Wojskowe (CAW), Teki Baczyńskiego, syn. 2442/IV/112. Notatka dla Pana Ministra z dnia 26 sierpnia 1921 roku nt. „Polityka Polski wobec mniejszości polskiej, część Górnośląska przeznaczona dla Niemiec”.

matycznych w Niemczech stała się przedmiotem rozważań w poszczególnych skupiskach polskich. Trzeba tutaj podkreślić, że o ile idee utworzenia ZPTSzwN należy przypisać władzom polskim, to w wypracowaniu jego zasad organizacyjnych i programowych udział Polaków w Niemczech stale wzrastał, by od 1923 roku znaleźć się wyłącznie w ich rękach.

Pierwszą wzmiankę o potrzebie utworzenia w Berlinie centralnego Polskiego Towarzystwa Szkolnego znajdujemy w piśmie Jana Suchowiaka do poselstwa RP w Berlinie z dnia 11 grudnia 1921 roku. Według tej propozycji, miało to być towarzystwo „apolityczne i obejmować wszystkie działy pracy oświatowej: ochronki, szkoły, kursy dokształcające, urzędnia kulturalne”⁷. W jego skład, oprócz biura centralnego, miałyby wchodzić oddziały terenowe, a mianowicie:

„1. oddział na Westfalię i ziemie po lewej stronie Łaby, co może przejąć Komitet Wykonawczy w Bochum, 2. oddział dla ziem po prawej stronie Łaby wraz z Berlinem, gdzie miejscowe Towarzystwo „Oświata” nadal winno istnieć; 3. oddział na Prusy Wschodnie, gdzie (...) Polsko-Katolickie Towarzystwo Szkolne na Warmię (...) się podporządkuje; 4. oddział na Śląsk z placówką w Gliwicach.”⁸

Propozycje powyższe znalazły najszybszy odzew na terenie Westfalii, gdzie w marcu 1922 roku wysunięto propozycję utworzenia jednolitego związku szkolnego obejmującego całe Niemcy. Na zebraniu Komisji Oświatowo-Szkolnej w dniu 3 marca zaproponowano utworzenie Towarzystwa Popierania Szkółek Ludowych, podzielonego na cztery dzielnice: I. Warmia i Mazury, II. Górny Śląsk, III. Berlin, Saksonia, Łużyce, Hamburg, IV. Westfalia i Nadrenia. Zaproponowana nazwa odpowiadała głównym kierunkom działania Komisji Oświatowo-Szkolnej Komitetu Wykonawczego, natomiast strukturę organizacyjną przejęto prawie dosłownie z projektu J. Suchowiaka⁹.

Poparcie dla inicjatywy Delegatury wyraziło także towarzystwo „Oświata” w Berlinie, którego zarząd w piśmie do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w kwietniu 1922 roku zaproponował, aby tworząc centralne towarzystwo szkolne, oprzeć się na zasadach organizacyjnych istniejącego w Polsce *Deutscher Schulverein in Polen*. Według propozycji „Oświaty”, celem nowego centralnego towarzystwa szkolnego winno być wyłącznie pielęgnowanie szkolnictwa i oświaty polskiej bez mieszanina się do spraw politycznych.

W połowie 1922 roku coraz energiczniej zaczęło się włączać poselstwo RP w Berlinie. Wysiłki te spowodowały, że od czerwca tego roku do działań zmierzających do zjednoczenia polskiej akcji oświatowej włączono działaczy polskich z Prus Wschodnich, a przede wszystkim Jana Baczewskiego¹⁰. 30 czerwca 1922 roku na zebraniu towarzystwa „Oświata” opracowano w oparciu o statut *Deutscher Schulverein in Polen* projekt statutu przyszłej instytucji centralnej dla kierowania całością spraw związanych ze szkolnictwem i oświatą polską w Niemczech, który następnie przesłano do konsultacji KW w Bochum, KNP w Berlinie oraz Janowi Baczewskiemu. Wyrażono przy tym prośbę, aby wszyscy zainteresowani wraz z opiniami o załączonym projekcie zgłosili własne uwagi, przesyłając je do innych ośrodków. Znajac termin zjazdu przedstawicieli różnych skupisk polskich, wyzna-

⁷ AAN, AB, sygn. 2019, s. 185.

⁸ Tamże.

⁹ Instytut Zachodni w Poznaniu (IZP), Mikrofilm (Mkf), sygn. F118. Raport nr 1 w sprawie założenia związku szkolnego w Niemczech. Konsulat RP w Kolonii, 4 marzec 1922 rok.

¹⁰ AAN, AB, sygn. 2019, ss. 149 - 151.

czony na koniec sierpnia 1922 roku, zarząd towarzystwa „Oświata” zaproponował przyspieszenie wysiłków integracyjnych, tak aby w ramach zjednoczenia całego ruchu polskiego w Niemczech utworzyć centralne towarzystwo szkolne¹¹.

Od tego czasu prace nad zjednoczeniem polskiej akcji oświatowej nabrały rozmachu. Najistotniejszym elementem nowej sytuacji było nawiązanie kontaktów pomiędzy większymi skupiskami mniejszości polskiej. W odpowiedzi na apel towarzystwa „Oświata” pojawiły się dwie nowe propozycje: opracowany projekt statutu „Polskiego Związku Szkolnego na Zachodzie Niemiec” z siedzibą w Bochum — dzieło Komisji Oświatowo-Szkolnej KW, uchwalone na zebraniu w dniu 3 lipca 1922 roku, oraz projekt Jana Baczewskiego. Pierwszy z nich nie wymaga zbyt dużego omawiania. Jego autorzy bowiem przejęli kierunki działania i strukturę organizacyjną prawie całkowicie ze statutów istniejących już Polsko-Katolickich Towarzystw Szkolnych w Olsztynie i Sztumie, nie zdając sobie sprawy z różnic w położeniu prawnym ludności etnicznie polskiej zamieszkującej tereny przygraniczne oraz tereny emigracyjne¹².

Większej uwagi wymaga projekt statutu „Związku Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech” opracowany przez Jana Baczewskiego. Nie tylko ze względu na osobę autora, ale na jego dojrzałość i kompleksowość. Uwidocznili się tutaj współudział Baczewskiego w opracowywaniu założeń towarzystwa szkolnego w Olsztynie. Baczewski następująco ujął zadania Związku:

„Złączenie wszystkich polskich towarzystw szkolnych dla jednolitego pielęgnowania szkolnictwa polskiego, zastępstwo poszczególnych towarzystw szkolnych przy niemieckim, względnie pruskim ministerstwie oświaty przy przeprowadzaniu równouprawnienia w szkolnictwie. W razie potrzeby zastępuje ZPTSzwn szkolnictwo polskie także przy Lidze Narodów w Hadze.”¹³

Członkiem ZPTSzwn mogło zostać każde polskie towarzystwo, które stosownie do swojego statutu utrzymywało polską szkołę lub popierało sprawy szkolne. Przyступаńcy do Związku towarzystwa miały płacić składki członkowskie w wysokości zależnej od liczby zrzeszonych w nim Polaków. Jan Baczewski zaproponował strukturę wewnętrzną ZPTSzwn opartą o Zjazd Delegatów jako instancji najwyższej, składającej się z delegatów terenowych towarzystw szkolnych (z Górnego Śląska — 6 osób, Prus Wschodnich — 4, Westfalii-Nadrenii — 3, Berlina — 1, reszty Niemiec — 1) oraz na społecznym Zarządzie Wykonawczym składającym się z 5 osób. Zadania Zarządu miały sprowadzać się do

„... załatwiania bieżących spraw Związku, dysponowania majątkiem Związku według wytycznych danych przez Zjazd Delegatów, zwalnianie urzędników biura, przygotowanie Zjazdu Delegatów, zastępstwo poszczególnych towarzystw szkolnych przy Ministerstwie Oświaty lub też przy Lidze Narodów”.¹⁴

¹¹ Tamże, ss. 113 i 133.

¹² Celem „Polskiego Związku Szkolnego na Zachodzie Niemiec” miało być „zachowanie i pielęgnowanie języka polskiego i narodowe wychowanie młodzieży polskiej”. Dla osiągnięcia tego celu proponowano działania w następujących kierunkach: 1. zaprowadzenie obowiązkowej nauki języka polskiego w szkołach ludowych, 2. zakładanie i utrzymywanie polskich szkół prywatnych różnego rodzaju, 3. wspieranie kształcącej się młodzieży, 4. pielęgnowanie w szkole pieśni polskiej, świeckiej i kościelnej. Z towarzystw szkolnych w Prusach Wschodnich przejęto też strukturę organizacyjną opartą o 7 osobowy Zarząd, Radę i Walne Zebranie — AAN, AB, sygn. 2018, s. 174.

¹³ Tamże, ss. 133 - 147. Projekt Ustawy Związku Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech.

¹⁴ Tamże.

Przy tworzeniu Związku Polskich Towarzystw Szkolnych z projektu powyższego przejęto nazwę i niektóre zasady organizacyjne. Po reorganizacji w czerwcu 1923 roku stał się on podstawą nowego statutu, który z niewielkimi zmianami obowiązywał do wybuchu II wojny światowej. Przy analizie propozycji Jana Baczewskiego narzucają się następujące uwagi: 1. duży zakres kompetencji Zjazdu Delegatów kosztem Zarządu Wykonawczego; 2. specyficzny podział miejsc na Zjazd Delegatów (mimo, że Śląsk nie brał udziału w pracach przygotowawczych, autor zaproponował temu skupisku aż 6 miejsc, tj. 60%); wydaje się, że Baczewski dokonał podziału stosownie do liczby Polaków w poszczególnych regionach; 3. członkami Związku mogły zostać tylko towarzystwa, a nie osoby fizyczne, jak np. proponowały ośrodki polskie w Berlinie i Bochum.

Przy ostatecznych przygotowaniach do utworzenia centralnego towarzystwa szkolnego wiodącą rolę odgrywało poselstwo RP w Berlinie, które oparło się zdecydowanie na działaczach Towarzystwa Szkolnego „Oświata”. Już na zebraniu zarządu tego towarzystwa w dniu 28 czerwca 1922 roku z udziałem p.o. attaché emigracyjnego przy poselstwie RP, K. Ziętkiewicza, dokonano wstępnych ustaleń tak co do obsady personalnej jak i założeń programowych. Ostatecznie decyzje w tej sprawie zapadły 4 sierpnia w Poznaniu z udziałem tylko jednego przedstawiciela mniejszości polskiej w Niemczech, a mianowicie Maksymiliana Brasse z towarzystwa „Oświata”. Zatwierdzono tam kandydaturę inż. Cezarego Vogta na stanowisko prezesa, przyjęto też zasady organizacyjne centrali polskich towarzystw szkolnych w oparciu o projekt berliński. Według tych ustaleń ZPTSzwN — oprócz reprezentowania interesów szkolnych i oświatowych mniejszości polskiej — miał się stać „matecznikiem dla wszystkich innych towarzystw oświatowych i szkolnych w poszczególnych częściach Niemiec.”¹⁵

Powstanie Związku Polskich Towarzystw Szkolnych w ramach zjednoczenia polskiego ruchu narodowego w Niemczech

Konieczność utworzenia jednego, centralnego ośrodka życia polskiego w Niemczech stawała się o tyle pilna, że od 1920 roku w wyborach parlamentarnych do *Reichstagu* i sejmu pruskiego oraz do władz komunalnych mogli brać udział Polacy. Zorganizowanie żywiołu polskiego mogło zapewnić szeroką reprezentację w ciałach wybieralnych. Na 27 sierpnia 1922 roku Komitet Narodowy zwołał do Berlina zjazd założycielski Związku Polaków w Niemczech. Przybyli na zjazd przedstawiciele Związku Polaków w Prusach Wschodnich, Komitetu Wykonawczego, Komitetu Polaków na Górnym Śląsku proklamowali utworzenie ZPwN, wybrali władze i zatwierdzili statut tymczasowy, pozostawiając ostateczne decyzje w tym względzie pierwszemu Walnemu Zgromadzeniu (odbyło się ono 3 grudnia 1922 roku).¹⁶

Jeszcze w tym samym dniu podjęto kwestię utworzenia centralnego towarzystwa szkolnego. Po zdaniu relacji przez poszczególnych delegatów o obecnym stanie szkolnictwa, przystąpiono do dość pobieżnej dyskusji nad statutem. Przyjęto wcześniej omówione decyzje jako tymczasowe, odkładając ostateczne rozstrzygnięcia, podobnie jak w przypadku ZPwN, do Walnego Zgromadzenia. Tymczasowy

¹⁵ AAN, AB, sygn. 2053, s. 247, AAN, AB, sygn. 2019, s. 163.

¹⁶ AAN, AB, sygn. 2018, s. 140, „Dziennik Berliński” nr 279 z 3 XII 1927.

statut Związku Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech miał charakter fragmentaryczny (projekt J. Baczewskiego był zdecydowanie pełniejszy) i główny cel Związku charakteryzował jako „złączenie wszystkich towarzystw szkolnych w celu jednolitego pielęgnowania szkolnictwa polskiego”. Wchodzące w jego skład towarzystwa szkolne miały zagwarantowaną autonomię, musiały się jednak stosować do regulacji Związku. Przewidziano istnienie dwóch organów ZPTSzwn: Walnego Zgromadzenia i Zarządu Głównego. Nadrzędną rolę spełniało Walne Zgromadzenie, składające się z delegatów poszczególnych towarzystw szkolnych (1 delegat na 100 członków), które dokonywało wyboru i kontroli Zarządu Głównego, dokonywało zmian statutowych, ustalało wysokość składek.

Bieżącą działalność Związku prowadził Zarząd Główny składający się z 7 członków oraz ich zastępców. Trzech z nich musiało mieszkać w Berlinie, pozostali zaś pochodzić z czterech głównych skupisk polskich w Niemczech. Zarząd Główny wybierany był na 1 rok, a jego członkowie sprawowali swoje funkcje honorowo i bezpłatnie.¹⁷

Pierwsze władze ZPTSzwn, wybrane 27 sierpnia 1922 roku, składały się w przeważającej mierze z działaczy berlińskich. Prezesem wybrano C. Vogta, na jego zastępcę — J. Leonarda, sekretarzem został P. Karbowski — wszyscy z Berlina. Natomiast w skład Zarządu z poszczególnych skupisk weszli: S. Sierakowski (Prusy Wschodnie), Woźniak (Westfalia-Nadrenia), S. Weber i A. Pordzik (Śląsk Opolski).

Najistotniejszą sprawą, którą załatwić miał nowo wybrany Zarząd, była kwestia zarejestrowania Związku. Działania w tym kierunku podjęto już we wrześniu 1922 roku, kiedy to prezes i jego zastępca udali się do sądu wraz z przetłumaczonym na język niemiecki statutem. Legalizacji jednak nie dokonano, gdyż brakowało pod statutem własnoręcznych podpisów wszystkich członków Zarządu. Dlatego wysłano 7 września w obieg listem poleconym statut do wszystkich członków Zarządu, jednak nie zdołano tego dokonać do czerwca 1923 roku, kiedy to nastąpiły w ZPTSzwn dość istotne zmiany statutowe i personalne.¹⁸

W statucie przyjętym 27 sierpnia 1922 roku cele Związku Polskich Towarzystw Szkolnych sformułowano dość ogólnikowo; przed władzami nie postawiono konkretnych zadań, wynikających z położenia szkolnictwa i oświaty polskiej w Niemczech. Brak własnego lokalu oraz administracji w praktyce uniemożliwiał podjęcie jakichkolwiek działań, tym bardziej że terenowe towarzystwa szkolne niechętnie widziały konieczność podporządkowywania się decyzjom Centrali. Odżyły stare konflikty pomiędzy różnymi skupiskami. Na słabe wyniki działalności pierwszych władz ZPTSzwn decydujący wpływ miała jego struktura organizacyjna oparta o Zarząd pełniący swoje funkcje honorowo. Członkowie jego nie posiadali spreycyzowanych kompetencji, a rozproszenie pozostałych po całych Niemczech z góry uniemożliwiała skuteczne działanie.

Kilka poprawek w statucie Związku dokonano na posiedzeniu Zarządu Głównego 13 stycznia 1923 roku. Z inicjatywy Jana Baczewskiego utworzono nowy organ — Zarząd Wykonawczy w składzie prezes, jego zastępca oraz sekretarz. Funkcje te objęli: C. Vogt — prezes, J. Baczewski — zastępca oraz P. Karbowski — sekretarz. Zarząd Główny udzielił Zarządowi Wykonawczemu pełnomocnictw finansowych, postawił też konkretne sprawy do rozwiązania. Jednocześnie zdecydowano, aby wszystkie dotacje i składki na rzecz szkolnictwa polskiego w Niemczech wpływały bezpośrednio do Centrali ZPTSzwn, która miała je przekazywać

¹⁷ AAN, AB, sygn. 2018, s. 138 - 140. AAN, AB, sygn. 2019, s. 161.

¹⁸ AAN, AB, sygn. 2019, s. 161.

według bieżących potrzeb terenowych towarzystwom szkolnym. Ustalono też pensję członka Zarządu Wykonawczego w wysokości poborów sekretarza II klasy konsulat. ¹⁹

Zakończenie procesu kształtowania się zasad organizacyjnych i programowych Związku Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech nastąpiło na pierwszym Walnym Zgromadzeniu (Zjeździe Delegatów) w dniu 10 czerwca 1923 roku, kiedy to nie udzielono absolutorium Zarządowi Wykonawczemu (C. Vogt nie wykonywał swych obowiązków z powodu choroby, P. Karbowski wcześniej sam zrezygnował) oraz dokonano dość istotnych zmian statutowych.

Przyjęty statut, według projektu Jana Baczewskiego, postanawiał, iż celem Związku jest „połączenie wszystkich polskich towarzystw szkolnych w celu jednolitego pielęgnowania szkolnictwa polskiego w ramach obowiązujących przepisów”. ²⁰ Członkiem ZPTSzwN mogły zostać terenowe towarzystwa szkolne i osoby fizyczne. Dokonano też istotnych zmian w strukturze organizacyjnej; likwidacji uległ Zarząd Główny, na którego miejsce powołano Radę Naczelną. Tak więc organami Związku były: Zarząd Wykonawczy, Rada Naczelna i Zjazd Delegatów.

Naczelnym organem wykonawczym, realizującym uchwały Zjazdu Delegatów i Rady Naczelnej oraz kierującym bieżącymi pracami Związku, był Zarząd Wykonawczy. W jego skład wchodziły trzy osoby: prezes, jego zastępca oraz sekretarz, którzy byli jego prawnymi przedstawicielami. Zarząd kierował pracami wydziałów, czuwał nad wykonywaniem przez towarzystwa terenowe uchwał i rozporządzeń Związku.

Organem kontrolującym prace Zarządu była Rada Naczelna składająca się z 9 osób — trzech członków Zarządu oraz sześciu przedstawicieli wybranych przez Zjazd Delegatów na okres 1 roku. Zrezygnowano także z przydziału miejsc w Radzie poszczególnym skupiskom polskim w Niemczech. Do zadań Rady należały: wybór Zarządu, kontrola i zatwierdzanie wydatków Związku, ustanawianie składek członkowskich, uchwalanie zmian w statucie, ustalenie wytycznych działalności Zarządu.

Znacznemu obniżeniu uległa ranga Zjazdu Delegatów, którego część kompetencji scedowano na Radę Naczelną. Zjazd zwoływał Zarząd przynajmniej raz do roku; do jego zadań należało: zatwierdzenie sprawozdań Zarządu i Rady Naczelnej, uchwalanie zgłoszonych na Zjazd wniosków, wybór członków Rady.

Statut uzupełniono o przepisy dotyczące sposobów tworzenia majątku Związku i jego przeznaczenia w przypadku rozwiązania. Otóż według nich majątek swój Związek czerpał ze składek członkowskich oraz dobrowolnych darów. O jego wykorzystaniu decydował Zarząd, który w tym zakresie podlegał kontroli Rady Naczelnej. Towarzystwa szkolne korzystające z pomocy finansowej ZPTSzwN podlegały jego kontroli co do ich wykorzystania. ²¹

Walne zgromadzenie dokonało nowych wyborów. Do Zarządu Wykonawczego weszli: Jan Baczewski — prezes, Adam Napieralski — zastępca oraz Jan Kaczmarek — sekretarz; wybrano też nową Radę Naczelną. Wybór A. Napieralskiego wynikał z faktu, że był on przewodniczącym Komisji Oświatowej Dzielnicy I Związku Polaków (nie istniało jeszcze towarzystwo szkolne na Śląsku Opolskim), a więc z terenu, gdzie Konwencja Genewska stwarzała dla ZPTSzwN największe możli-

¹⁹ Tamże, s. 186.

²⁰ AAN, AB, sygn. 2018, s. 32. Statut ZPTSzwN. Tłumaczenie autora.

²¹ Tamże.

wości działania. Włączenie A. Napieralskiego do Zarządu miało zapewnić jednoliłość działania na odcinku szkolnym na terenie całych Niemiec.²²

Przyjęte 10 czerwca 1923 roku zasady organizacyjne przetrwały z niewielkimi zmianami do wybuchu II wojny światowej. Zdały one dobrze egzamin po ukazaniu się ordynacji szkolnej dla mniejszości polskiej w Niemczech z 31 grudnia 1928 roku, a więc wtedy, kiedy Związek Polskich Towarzystw Szkolnych stanął na czele i w praktyce kierował walką o narodowe wychowanie młodego pokolenia Polaków za kordonem.

Reasumując należy podkreślić, że główne przyczyny, które doprowadziły do utworzenia ZPTSzwN to: 1. uchronienie polskiej akcji szkolnej przed zarzutami o jej polityczny charakter; stąd wyłączenie tej sfery z działalności Związku Polaków i przekazanie jej odrębnej instytucji apolitycznej; 2. zintensyfikowanie walki o przepisy wykonawcze do art. 113 konstytucji weimarskiej; 3. zespolenie i ujednolicenie wysiłków na odcinku szkolnym w poszczególnych skupiskach poprzez pomoc merytoryczną, kadrową i finansową.

Lata 1921-1923 to okres kształtowania się założeń ZPTSzwN. W pierwszym okresie, tj. do momentu utworzenia Związku, dały się zauważyć daleko sięgające ingerencje władz polskich, tak co do założeń organizacyjnych, jak i obsady personalnej. Ostateczne ukształtowanie się oblicza Związku Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech dokonało się w okresie styczeń — czerwiec 1923 roku prawie wyłącznie wysiłkiem polskich działaczy mniejszościowych. Wypracowane wtedy rozwiązania pozwoliły w konsekwencji na wywalczenie szerokich praw szkolnych i efektywne ich wykorzystanie. Tym samym Związek stał się istotnym elementem w walce ruchu polskiego w Niemczech z germanizacją.

Henryk Chałupczak (Lublin)

Z DZIAŁALNOŚCI ORGANIZACYJNEJ ZWIĄZKU POLAKÓW W NIEMCZECH W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Związek Polaków w Niemczech — oprócz różnorodnych form działalności na rzecz mniejszości polskiej — ma niewątpliwe zasługi na polu organizowania współpracy różnych mniejszości narodowych w Niemczech międzywojennych.

28 VIII 1922 r., były poseł do sejmu pruskiego, pierwszy prezes tworzonego ZPwN hr. Stanisław Sierakowski z Wielkiego Waplewa, wysunął wobec przedstawicieli dyplomacji polskiej w Berlinie myśl o konieczności zjednoczenia wysiłków mniejszości narodowych w Niemczech dla ustalenia wspólnej linii postępowania wobec poczynań władz niemieckich¹. Dłuższe rozmowy hr. Sierakowskiego oraz posła sejmu pruskiego Jana Baczewskiego z przedstawicielami mniejszości duńskiej, fryzyjskiej, łuzycyjskiej i litewskiej przygotowały przesłanki do powstania

²² Archiwum Państwowe w Opolu, Naczelne Prezydium Prowincji Górnego Śląska, sygn. 66, s. 124, sygn. 232, s. 55.

¹ W. Wrzesiński, *Polski ruch narodowy w Niemczech 1922-1939*. Poznań 1970, s. 118.